

A jogállam szellemi konstrukciója

Több mint negyedszázad telt el a pártállamból a jogállamba való átmenet óta. Ez az időtáv már lassan megalapozza a kellő történelmi távlatot ahhoz, hogy jogtörténetként is tekintsünk a rendszerváltozásra.¹ Egyidejűleg azonban továbbra is az alkotmányjog tárgykörébe tartozik ennek az időszaknak a feldolgozása. A rendszerváltozás mind időben, mind pedig az egyes területeket tekintve is több síkon zajlott. A jogállam megteremtése hosszabb folyamat volt, ugyanakkor van egy konkrét időpont – nevezetesen a köztársaság kikiáltása 1989. október 23-án –, amikortól a közjogi rendszerváltozást datáljuk. Hasonlóan, az intézményrendszer átalakítása, az alapjogok kodifikációja, a gazdaság, a társadalom, a politikai berendezkedés reformja egymással párhuzamosan zajló folyamatok voltak, ám időben és térben is mutatnak eltolódást az egyes területeken bekövetkezett változások.²

Mint ahogyan a történelmi fordulópontokkal kapcsolatban általában elmondható, az 1989-es rendszerváltozás is számos dilemmát vet fel: mikortól meddig számítjuk, mit értünk alatta, milyen tudományos szempontok és módszerek szerint dolgozzuk fel stb. Sőt, visszamenve az időben, még az is kérdés, hogy miként tekintsünk az államszocializmus évtizedeire, arra az időszakra, amelyet a rendszerváltozás lezárt. A korszakolás nehézségei itt is hatványozottan vetődtek fel, mert a második világháborút követő időszak nem tekinthető közjogi értelemben egységesnek.³ Elég utalni a koalíciós évek és az egypártrendszer kialakulásának összefüggéseire. Márpedig nem megkerülhető a kérdés vizsgálata, ugyanis a jogállamiság megteremtésének közjogtörténeti és politikatörténeti előzményének az ismerete nagyon fontos a rendszerváltozás mikéntjének megértéséhez.

A rendszerváltás nagyobb történelmi folyamatba illeszkedik

A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI) főigazgatója, Bíró Zoltán az intézet honlapján küldetesként fogalmazta meg, hogy „az okokat feltáró, a miértekre választ kereső tudományos kutatómunka kell”, ugyanis a „rendszerváltás sem önmagában értelmezhető és értékelhető események sora, hanem a nagyobb történelmi folyamatba illeszkedik”, így „eredményes kutatás ez esetben is csak az előzmények és a következmények számításba vételével együtt képzelhető el”. Tehát a rendszerváltás kutatása „nem korlátozódhat egy-két »rendszerváltó« év eseményeinek vizsgálatára”.⁴

Mindezek miatt tartom nagy jelentőségűnek, hogy a RETÖRKI szakmai támogatásával 2016-ban megjelent *A rendszerváltozás államszervezeti kompromisszumai* című tanulmánykötet, amely meglátásom szerint a fenti küldetés beteljesítéséhez nagymértékben hozzájárul.⁵ A kötet szerzői – és szerkesztői is egyben – Kukorelli István és Tóth Károly alkotmányjogászok, egyetemi tanárok, a RETÖRKI külsős munkatársai. A tematikus kötet hét tanulmányt foglal magába, minden írás államszervezeti kérdésekre fókuszál, mégpedig a magyarországi rendszerváltozás jellegzetessége, a kompromisszumok oldaláról közelítve. A cím tehát már előrevetíti, hogy a szerzők a rendszerváltozás folyamatát tágabb történetpolitikai és közjogtörténeti kontextusba helyezve mutatják be, és sejteti, hogy felvázolják mindazokat a kérdéseket, dilemmákat, terveket, amelyek az államszervezet 1989–90-es átalakulását kísérték.

Az „utolsó rendi” Országgyűlés

A kötetben az első három tanulmány az 1985–1990 között működő Országgyűlés⁶ témaköréhez kapcsolódik. Kukorelli István „Adalékok az alkotmányos rendszerváltozásban közreműködő, 1985/90-es Országgyűlés történetéhez” című írásában – történelmi szójátékkal – „utolsó rendi” Országgyűlésnek nevezi el ezt a törvényhozási ciklust. Tóth Károly „Az Országgyűlés problémái” címmel írt tanulmányt, majd külön fejezetben „A kétkamarás parlament problémájá”-t járta körül.

Kukorelli tanulmánya egyfelől precíz tényanyaggal szolgál ezen parlamenti ciklus működéséről. Közli például a képviselők névsorát, a választókerület és a foglalkozás/beosztás megjelölésével együtt. Érdeme az írásnak, hogy időben a tágabb korszakra is kitekint. Hasznos táblázatokot közöl az 1971 és 1985 közötti jelölőgyűlésekről, az országgyűlések korstruktúráiról, az 1949. június 8. és 1985. június 28. közötti ciklusok képviselői létszámáról, ezen belül lebontva az igazolt és az új képviselők arányára, a képviselők foglalkozás szerinti adataira, valamint MSZMP tagságára, továbbá az egyes ciklusok ülésnapok, elfogadott törvények, beszámolók, interpellációk adataira. Másfelől pedig a szerző bemutatja a parlamenti cikluson belüli korszakhatárokat, a ciklus ellentmondásosságát, többes funkcióját. Kukorelli István rámutat arra, hogy a ciklus első évei még a „zártállami” Országgyűlés működésére emlékeztettek, a második felében azonban az Országgyűlés „közreműködött a pártállam lebontásában és a jogállam felépítésében”. Kukorelli a fordulópontot a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény elfogadásához köti, ám megfogalmazásában óvatos, a „talán” szóval jelzi, hogy a változás időpontjaként akár több vélemény is elfogadható lenne. Kettős értelemben is „alkotmányozó hatalomnak” nevezi a ciklust: egyrészt megalkotta a Nemzeti Kerekasztal (NEKA) előtti „prealkotmány módosító törvényeket (1987. évi X. törvény, 1989. évi I. törvény, 1989. évi VIII. törvény), másrészt jóváhagyta kisebb nagyobb módosításokkal a NEKA megállapodásain nyugvó törvényszövegeket (mindenekelőtt az 1989. évi XXXI. törvényt)”. Az Országgyűlés tevékenységét egyébként három részben vizsgálja a szerző: a „zártállami” korszak (1985–87), az egypártrendszer utolsó éve (1988) és a többpártrendszer első évei (1989–90).

Kukorelli felveti a következő kérdéseket: *„Miért vált alkalmassá, miért fogadták el alkotmányozó hatalomként éppen ezt az Országgyűlést? Miért nem oszlatta fel önmagát korábban vagy kergették szét a változó időben?”* Felhívja arra a figyelmet, hogy a parlament az önfelosztás kimondását követően az 1990. év első negyedévében, még a választások előtt, 27 törvényt alkotott meg. Ezek közül „alkotmányjogilag” kiemeli a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt, amely szerinte a ciklus ellentmondásosságát nagyon jól érzékelteti: *„...egy fontos szabadságjogról szóló törvényt ugyanaz a parlament alkotta meg, amely korábban elfogadta az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének, Miklós Imrének a beszámolóját”.*⁷

Tóth Károly mintegy hatvan oldalban vázolja fel „Az Országgyűlés problémái”-t, amit én úgy foglalnék össze, hogy miért is nem működött valódi törvényhozóként a parlament. A szerző kiemeli, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) *„kivételes, megkülönböztetett helyzetben volt”,* ami az Alkotmány (1949. évi XX. törvény) 1972-es módosítása során expressis verbis bekerült a szövegbe: *„A munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje.”* (3. §) Szerinte az Országgyűlés nemcsak azért nem volt törvényhozó hatalom, *„mert a marxista ideológia tagadta a hatalmi ágak elválasztásának elvét – a hatalom egységének teóriáját vallva –, hanem azért sem, mert nem viselkedhetett valódi, önálló döntéseket hozó legfelsőbb állami hatalmi szervként, hanem ténylegesen az egyetlen párt akaratának közvetlen érvényesítését szolgálta”.* Tóth a Népköztársaság Elnöki Tanácsának (NET) a létét és szerepét szintén a törvényhozás akadályaként minősítette. A NET jogállása *„igazi abszurdum”* volt a maga „kettős funkciójával”. Egyrészt gyakorolta a „klasszikus államfői jogokat”, másrészt helyettesítette az Országgyűlést. Ez utóbbi volt a közjogi abszurditás oka, ugyanis kollektív államfőre volt példa másutt is, pl. Svájcban. E helyettesítő jogkör azonban a szovjet rendszerben kialakult Prezídiumban gyökerezett, és Tóth hangsúlyozza, hogy ez *„a magyar közjogi hagyományoktól teljesen idegen, torz konstrukció meg is tette a*

romboló hatását”, mert a NET „gyakorlatilag átvette az Országgyűlés törvényhozó funkcióit”. Ezt azzal illusztrálja, hogy 1981-ben három, 1982-ben pedig összesen kettő törvényt fogadott el az Országgyűlés, ez a kettő pedig a zárszámadási és a költségvetési törvény volt.

Tóth az 1987-es *Fordulat és reform* című tanulmány megjelenését, a Bihari Mihály által közzétett *„Reform és demokrácia”* című dolgozatot, valamint a *Független Jogászfórum* 1988. november 27-én kiadott, a választójogi rendszerrel kapcsolatos állásfoglalását emeli ki.⁸ Ezek a dokumentumok mind rámutattak a törvényhozói hatalom diszfunkcionalitására, és változásokat sürgettek, illetve eredményeztek. Tóth Károly körüljárja még a *visszahívás* intézményét, az *alkotmányozó nemzetgyűlési* funkciót, az *Új Márciusi Front* javaslatát, az *Ellenzéki Kerekasztal (EKA)* és a *NEKA* üléseit, és mindezt nemzetközi és történelmi kitekintéssel gazdagítja.⁹

Tóth Károly szintén terjedelmes, több mint negyvenoldalas írásban elemzi a *kétkamarás parlament* problematikáját. Feleleveníti a történelmi előzményeket, nemzetközi példákat sorakoztat fel, ismerteti a kétkamarás rendszerek típusait, és természetesen kitér azokra a vitákra, amelyek ekörül forogtak a rendszerváltozás során. Szerinte érdemes lenne „nyugodt körülmények között” megvizsgálni azt, hogy „melyik lehetne hazánkban” a „megfelelő modell”, és feltenni azt a kérdést (a mintáktól függetlenül), hogy „járna-e és milyen előnyökkel egy kétkamarás szerkezet bevezetése Magyarországon”.¹⁰

Tóth mindkét dolgozatában nagy érték az összehasonlító módszer alkalmazása és a történeti szempontok megjelenítése, ami által széles kontextusba helyezhető a rendszerváltozás folyamata.

„Miért és hogyan kötött meg az MDF és SZDSZ közötti megállapodás?”

Kukorelli István külön fejezetben ír az első szabad választásokat követő helyzetben, a *két legnagyobb párt között kötött paktumról*. A kérdést a mai napig sok félreértés és bizonytalanság övezi, ezért is tartom jelentősnek, hogy ebben a tanulmánykötetben egy egész dolgozat szól erről. A kötet további fejezetei a *kétharmados törvények* (Tóth Károly), az *államfői tisztség* (Tóth Károly), valamint az *Alkotmánybíróság* (Kukorelli István) témáját dolgozzák fel. Mind olyan területek, amelyek a rendszerváltozáskor és az azt követő időszakban váltak jelentőssé, a mai napig vannak kihatásai az államszervezeti folyamatokra, és egyben állandó témát adnak az alkotmányjogi diskurzusoknak.

A paktumot 1990. április 29-én kötötték meg. Kukorelli leírja, hogy a megállapodás közvetlen oka az volt, hogy „a választásokon legtöbb mandátumot szerző párt, az MDF kormányzásra felkért elnöke, Antall József, az MDF, az FGKP és a KDNP parlamenti frakcióra támaszkodva 59,58%-os kormánytöbbséggel alakíthatta meg kormányát”. Ez a többség a „kormányzáshoz elég volt”, de az „alkotmánymódosításhoz és az alkotmányerejű törvényekhez” kevés. Kukorelli ezt a helyzetet találóan „*alkotmányjogi kalodának*” nevezi, és szerinte ez kényszerítően hatott a paktum megkötésére. Ennek hiányában a kormányozhatóság került volna veszélybe.

Az öt pontból és négy mellékletből álló megállapodás szövegszerűen tartalmazta az alkotmánymódosító törvényjavaslatot, benne a köztársasági elnök parlament általi választási rendjét, a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményét, a kétharmados többséggel elfogadandó törvények listáját, nyilatkozatot arról, hogy az MDF lemond az államfői tisztségről Göncz Árpád javára, valamint a médiumokkal kapcsolatos kérdéseket. Kukorelli bemutatja, hogy a megállapodás alapján „*miképpen született meg a rendszerváltó típusú alkotmányrevízió*”, amely „*lényegében három szabályozási tárgykört érintett*”: a kormány alkotmányos státusát (kancellárdemokrácia), a köztársasági elnök választását és a kétharmados törvények körét. Kukorelli az írásában áttekinti, hogy a paktum említett pontjai miként alakultak tovább az Alaptörvény hatálybalépésével.

Az alkotmányerejű törvények esete a Tripartitummal

Tóth Károly a rendszerváltozás folyamatában megteremtett, rövid ideig élt jogforrási kategória, az ún. alkotmányerejű törvény vizsgálatát végzi el „A »kétharmados« törvények” című tanulmányában. E törvényfajta elemzését tematikailag epizódszerűen ki lehet ragadni a történelekből, és Tóth alkotmányjogi (jogforrástani) és jogtörténeti kontextusba ágyazottan ezt megteszi, amikor bemutatja e kategóriának a törvények körében elfoglalt helyét, történelmi előzményét és utóéletét.

Tóth feleleveníti, hogy az alkotmányerejű törvények kategóriáját az – 1949. évi XX. törvényt, azaz az Alkotmányt módosító – „1989. évi XXXI. törvény iktatta be jogunkba”. Idézi a módosítás indokolását: *„Alkotmányunk jelenleg csak az Alkotmány megváltoztatásához ír elő minősített többséggel hozott döntést. A Javaslat ezt két körben kívánja bővíteni. Bevezeti egyrészt az Alkotmány »tehermentesítése« céljából az »alkotmányerejű törvény« fogalmát, hiszen nem lehet minden államjogi szempontból fontos kérdést az Alkotmányban szabályozni. Ezek a törvények – amelyek részben a legfontosabb állami szervekre vonatkoznak, részben pedig az alapvető jogokat vonják szabályozási körükbe – az Alkotmánnyal együtt alkotják a magyar közjog jogszabályanyagának legfelső szintjét. Indokolt tehát, hogy elfogadásuk az Alkotmányhoz hasonlóan minősített többséggel történjen.”*

Az előző pontban ismertetett, MDF és SZDSZ közötti megállapodás viszont „az alkotmányerejű törvények által a kormányzás elé állított »permanens alkotmányozást«” akarták enyhíteni azzal, hogy „az összes képviselő kétharmadának szavazata helyett a megállapodás alkotmányba iktatása után már elegendő lesz a »kétharmados többség«, tehát a határozatképes számban jelen levő képviselők kétharmadának támogatása is”. Tóth szerint „nem lehet vitás”, hogy „ez a kormányzati munkát segítő megállapodás” volt.

Tóth áttekintő táblázatot közöl az alkotmányerejű és a kétharmados törvényekről, majd pedig külön függelékben egy olyan kimutatást tesz közzé, amelyben már a sarkalatos törvények is szerepelnek. Nem mulasztja el, hogy az Alaptörvény által bevezetett sarkalatos (kétharmados) törvények jogtörténeti előzményeit is bemutassa korabeli dokumentumokkal, szemléltetésképpen idéz a Tripartitumból, amelyben megjelentek a nemesek „fő- és kiváltságos” jogai. Kifejti, hogy a *Törvénytudományi Műszótár*¹¹ a lex fundamentalis magyar megfelelőjeként a „»talp- vagy sarktörvény, sarkalatos törvény, alapos törvény kifejezéseket«” ajánlja, és ugyanez a szótár a „lex fundamentalis két típusát is megkülönbözteti, és pedig »fősark törvény vagy sarkalatos főtörvény« és »alrendű sarktörvény vagy sarkalatos törvény«”. Szerinte az „előbbieket nyilvánvalóan (a mai fogalmaink szerint) alkotmányi szintre, utóbbiak kétharmados szintre utalnak”.

A szerző számszerűsítve a következőket állapítja meg: „A sarkalatos törvények a korábbi »kétharmados« törvények helyébe léptek, az elfogadásukhoz szükséges szavazati arányok is pontosan megegyeznek, legfeljebb annyi az eltérés, hogy az MDF-SZDSZ paktum 20 olyan törvényt sorolt föl, amelyet »kétharmadosnak minősített«, de bizonyos pontosítások miatt ez több volt, és valóban az ezt alkotmányba iktató 1990. évi XL. törvény 28. helyen tesz említést ilyen törvényekről; az Alaptörvényben viszont 56-szor szerepel a sarkalatos törvény kifejezés.”¹²

A békés átmenetet segítő egyszemélyi államfő

Tóth Károly mintegy százhusz oldalas dolgozatában az államfői (köztársasági elnöki) tisztség rendszerváltáskori dilemmáit járja körül. Ezen belül a tisztség megválasztásának időpontja, módja, az ideiglenes államfő, a későbbi köztársasági elnöki pozíció, az ezzel

kapcsolatos tárgyalások és tervezetek bemutatására vállalkozik a szerző. Hangsúlyozza, hogy a *„rendszerátviteli tárgyalások résztvevői feltűnően sokat foglalkoztak az »átmenet« időszakával, azaz azzal a kérdéssel, hogyan történjen az államfői funkciók ellátása mindaddig, amíg meg nem történik az államfői tisztség betöltésével kapcsolatos »végleges« (alkotmányi) szabályok megállapítása/megalkotása és annak megfelelően az államfő megválasztása*”. Fontosnak tartja a „politikai átmenet” fogalmának a tisztázását. A tanulmányban a tárgyalásokon elhangzottakból számos idézetet közöl, és még a királyság újrabevetésének felmerült lehetősége is szóba kerül. Táblázatba foglalta a különböző javaslatokat, tervezeteket, ami rendkívül gazdag információval szolgál az olvasók számára. Az írása végén a szerző – következetesen – a történelmi kontextusba ágyazottan vonja le az államfői tisztséggel kapcsolatos vitákból a következtetést: *„A köztársasági elnöki tisztség nem vitásan új formaként merült föl az addig államfői funkciókat betöltő NET után; bevezetése hosszú, olykor sok szakmai »üresjáratot« is tartalmazó polémia magában rejtve. Igaz, a Magyarország államformájáról szóló 1946. évi I. törvénycikk már részletesen rendelkezett róla (sőt, ténylegesen szinte csak erről szólt), meg is választották ennek alapján a köztársasági elnököt (1946. február 1-től Tildy Zoltán töltötte be ezt a posztot 1948. augusztus 2-ig, utána Szakasits Árpád 1949. augusztus 23-ig), ám ez az »átmeneti« viszonylag rövid időszak volt ahhoz, hogy ez a forma mélyebb gyökeret verjen közjogunkban, ráadásul az utána eltelt közel fél évszázad elegendő volt ahhoz, hogy e tisztséggel kapcsolatos »tapasztalatok« is jórészt elhalványuljanak. Ez is magyarázata lehet annak, hogy miért kísérte olyan megkülönböztetett érdeklődés az »egyszemélyi államfő« posztjának kialakítását, valamint annak is, miért nyilvánult meg olyan feltűnő ragaszkodás az 1946. évi I. törvénycikk szelleméhez és betűihez...”*¹³

„Volna végre Alkotmány Őr szék”

Kukorelli István a kötet utolsó tanulmányában a magyar Alkotmánybíróság előzményeit, létrejöttét és jellemzőit mutatja be. Írásából kitűnik, hogy a rendszerváltozaskor az Alkotmánybíróságról szóló törvény volt a *„legszerényebben meghúzódó”* javaslat, *„nem váltott ki emóciókat, széles vitát nem provokált”*. Az *„általános vitában senki nem kért szót, a részletes vita pedig lényegében csak az Alkotmánybíróság székhelyéről szólt”*, ami végül Esztergom lett. A szerző megállapítja, hogy a *„minden más hatalmi ágától elkülönített szervezeti modell az európai alkotmánybíráskodás útját követte”*, és kiemelte az actio popularis jogkörét, a bárki által kezdeményezhető utólagos normakontrollt. Kukorelli szerint a törvény¹⁴ preambuluma – az Alkotmány ideiglenességét „sugalló” megfogalmazásához képest – *„rendkívül határozott volt”*: *„az Országgyűlés a jogállam kiépítése, az alkotmányos rend és az alkotmányban biztosított alapjogok védelme, a hatalmi ágak elválasztása és kölcsönös egyensúlyának megteremtése”* céljából állította fel *„az alkotmányvédelem legfőbb szerveként az Alkotmánybíróságot”*. Kukorelli szerint a konstrukció jelentőségét az is adta, hogy az *„Alkotmány a hatalommegosztás elvét kibontva a szuverén bírójává tette az Alkotmánybíróságot, azaz megadta a törvények megsemmisítési jogát is, ezt a közjogi státust csak az alkotmányozó hatalom változtathatta meg”*.

A szerző ebben a tanulmányban is fontosnak tartja az intézmény történelmi előzményeinek a feltárását és megismertetését. Így megtudhatjuk, hogy kifejezetten alkotmánybíráskodásra nem merült fel igény a *„történeti magyar közjogban”*, mert ez a parlamenti szuverenitás gondolatának dominanciája mellett háttérbe szorult. A Választási Bíróság és a Közigazgatási Bíróság intézménye viszont – már a reformkortól – közjogtörténeti előfutárnak tekinthető, mert egyes elemeit illetően az alkotmánybíráskodáshoz hasonlítható. Kukorelli felelevenítette, hogy Kossuth Lajos 1951. április 25-én kelt alkotmánytervezetében, melyben az amerikai és francia hatások keveredtek, újdonságként merült fel egy *„alkotmány őr szék”* felállításának a terve, amely a *„törvények kihirdetése előtt azokat alkotmányos szempontból átnézi, s kijelenti, hogy alkotmányosak-e vagy nem”*. Az 1949-es alkotmány megszüntette a korábbi

közjogi intézményeket, és amint a szerző rámutat, a „*hatalom egységének elvével és a totális népszuverenitás klauzulával nem férhetett össze az alkotmánybíráskodás gondolata*”. Az 1972-es alkotmánymódosításkor viszont már felmerült egy parlamenti bizottság felállítása az alkotmányosság ellenőrzésére, és alkotmányvédelmi szabályok is bekerültek az alkotmányszövegbe. Az 1984. évi IV. törvény létrehozta az Alkotmányjogi Tanácsot, amely Kukorelli szerint – annak ellenére, hogy parlamenti bizottságként jött létre – „*elmozdulás volt az alkotmánybíráskodás irányába*”. Ezt a törvényt az Abtv. helyezte hatályon kívül.

A tanulmány végén a „*múltidézés tanulságait összefoglalva*” Kukorelli megállapítja, hogy „*a rendszerváltozás egy rendkívül absztrakt, többfunkciós, széles hatáskörű Alkotmánybírárságot eredményezett*”. Szerinte az „*alapító atyák szándéka egyértelműen az volt, hogy a jogállami fordulatban egy erős és hatékony Alkotmánybírárságra van szükség*”.¹⁵

A jogállam szellemi konstrukció

Úgy gondolom, hogy a bemutatott tanulmánykötet bőven szolgáltat témát a rendszerváltozás történetének kutatásához. Én magam is, aki a tárgyalt időszakban voltam joghallgató az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, ma pedig a rendszerváltozás az egyik kutatási területem, számos inspirációt kaptam további vizsgálódásokhoz. Az Alaptörvény a történeti alkotmány értelmezését megkerülhetetlenné teszi, ennél fogva különösen szükség van az olyan komplex jogtudományi megközelítésekre, amelyek a történeti tények és folyamatok aktualizálható aspektusait a jelen alkotmányos helyzetre adekvát módon tudják közvetíteni.

Befejezésül az előszót jegyző Trócsányi László szavait idézem: „*Kukorelli István és Tóth Károly olyan vitákra, olyan dilemmákra emlékeztetnek minket e kötet lapjain, amelyeken bizonyos értelemben túllépett a történelem. Itt azonban óvatosságnak kell lennünk. Az építők által elvetett téglák nem építik a házat. A jogállam azonban szellemi konstrukció, amelynél más a helyzet. A vitákban vagy a politikában alul maradó nemes gondolat, eszme is velünk élhet, tovább hat, és talán egyszer beépül valamilyen formában a jövőnkbe.*”¹⁶

¹ A kötet előszavában Trócsányi László egyetemi tanár, igazságügyi miniszter is rámutatott arra, hogy a vita most már „*nem a napi politika, hanem lassan inkább a jogtörténeti tudományok keretein belül*” zajlik. Lásd Trócsányi, 2016: 10.

² Lásd Köbel, 2013.

³ Lásd Köbel, 2005: 11–13.

⁴ Bíró, 2016.

⁵ Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016.

⁶ Az Országgyűlés 1985. június 28-án tartotta alakuló ülését, és 1989. december 21-én – 1990. március 16-ai hatállyal – kimondta feloszlását. Lásd Kukorelli, 2016a: 15.

⁷ Uo. 15–43.

⁸ Tóth, 2016a: 64–69.

⁹ Uo. 59–120.

¹⁰ Tóth, 2016b: 121–163.

¹¹ Schedel, 1847.

¹² Tóth, 2016c: 187–258.

¹³ Tóth, 2016d: 259–388.

¹⁴ Az alkotmánybírásról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.).

¹⁵ Kukorelli, 2016c: 389–407.

¹⁶ Trócsányi, 2016: 12.

Hivatkozott irodalom

Köbel, 2005

Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016

A rendszerváltozás államszervezeti kompromisszumai. Szerkesztette: Kukorelli István – Tóth Károly.

Kukorelli, 2016a

Kukorelli István: Adalékok az alkotmányos rendszerváltozásban közreműködő, 1985/90-es Országgyűlés történetéhez. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016. 15–56.

Kukorelli, 2016b

Kukorelli István: Az MDF és az SZDSZ megállapodása utáni alkotmánymódosítás és következményei. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016: 165–185.

Kukorelli, 2016c

Kukorelli István: A magyar Alkotmánybíróság előzményei, létrejötte és jellemző. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016: 389–407.

Tóth, 2016a

Tóth Károly: Az Országgyűlés problémái (alkotmányozó nemzetgyűlés). In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016: 59–120.

Tóth, 2016b

Tóth Károly: A kétkamarás parlament problémája. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016: 121–163.

Tóth, 2016c

Tóth Károly: A „kétharmados” törvények. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016: 187–258.

Tóth, 2016d

Tóth Károly: Az államfői (köztársasági elnöki) tisztség. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016: 259–388.

Trócsányi, 2016

Trócsányi László: Előszó. In Kukorelli–Tóth (szerk.), 2016. 9–13.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

Bíró, 2016

Bíró Zoltán főigazgató köszöntője. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum honlapja. <http://www.retorki.hu/rovat/koszonto> (utolsó letöltés: 2017. január 31.).

Köbel, 2013

Köbel Szilvia: Szólásszabadság – szólás utáni szabadság. Véleményszabadság a nyolcvanas évek végén, Magyarországon, I–II. rész. *Betekintő*, 1–2. sz. http://www.betekinto.hu/2013_1_kobel, http://www.betekinto.hu/2013_2_kobel (utolsó letöltés: 2017. február 1.).

Schedel (szerk.), 1847

Dr. Schedel Ferenc (szerk.): *Törvénytudományi műszótár*. Magyar Tudós Társaság, Pest, 1847. <http://mek.oszk.hu/05200/05267/05267.pdf> (utolsó letöltés: 2017. február 2.).